

DANTE ALIGHIERI

Ur. 1265 we Florencji, zm. 1321 w Rawennie.

Najwybitniejszy pisarz włoskiego późnego średniowiecza, nazywany „herosem poezji”.

Urodził się w niezbyt zamożnej, ale cieszącej się w mieście szacunkiem rodzinie florenckiej. Ojciec zapewnił Dantemu staranne wykształcenie – uczył go m.in. wybitny pisarz i polityk Brunetto Latini.

Na życie twórcy *Boskiej Komedii* w ogromnym stopniu wpłynęła sytuacja polityczna w Europie, zdominowana walką papieżstwa z cesarstwem o hegemonię. Rywalizacja między gibelinami, włoskimi stronnikami cesarza, a propapieskimi gwelfami (we Florencji podzielonymi dodatkowo na Białych, broniących niepodległości miasta, i Czarnych, zgadzających się na zależność od Rzymu) stała się przyczyną konieczności opuszczenia przez poetę Florencji w 1302 r. Dante, jako że aktywnie uczestniczył w życiu politycznym Florencji – był członkiem Specjalnej Rady Ludowej, Rady Stu, a nawet sprawował w pierwszych latach XIV w. bardzo wysoki urząd priora – naraził się przeciwnikom politycznym, którzy niedługo później doszli do władzy, musiał więc wraz z rodziną (żoną Gemmą, z którą rodzice zaręczyli go jeszcze w dzieciństwie, i czworgiem dzieci – dwoma synami i dwiema córkami) chronić się przed prześladowaniami w innych miastach włoskich. Jak się okazało, opuścił rodzinne strony na zawsze. Mieszkał m.in. w Toskanii, Lukce, Bolonii, Paryżu, Weronie, a pod koniec życia w Rawennie, pod opieką jej władcy. Do Florencji nigdy już nie powrócił.

Szczególnie ważnym motywem życia Dantego była miłość do córki zamożnego sąsiada ojca – Beatrice Portinari. Poeta poznał ją w dziewiątym roku życia, zakochał się w niej od pierwszego wejrzenia, a po śmierci dziewczyny w 1290 r. pogrążył się najpierw w rozpacz, a potem szukał pocieszenia w uciechach, nie zawsze najlepszego gatunku. Jednak pamięć o ukochanej, zakrojone na szeroką skalę studia, wreszcie udział w życiu politycznym Włoch pozwoliły mu przezwyciężyć kryzys.

Twórczość literacka to przede wszystkim *Nowe życie* – poetycka historia wyidealizowanej miłości do Beatrice, zbiór drobnych poematów lirycznych *Rymy* oraz sielanki. Ukoronowaniem dzieła Dantego, a nawet wręcz podsumowaniem spuścizny światopoglądowej późnego średniowiecza jest *Boska Komedia*. Pisał także rozprawy i traktaty naukowe – np. *Convivio* (*Biesiada*), *De monarchia*, dotyczący związków między władzą cesarską a Kościołem, *De vulgari eloquentia*, poruszający problematykę genezy i historii języka włoskiego, i listy (m.in. do królów, książąt, mieszkańców Florencji).

BOSKA KOMEDIA

Geneza

Komedia, nazwana przez potomnych *Boską*, powstała prawdopodobnie w latach 1307–1321 (*Piekieł* zostało ukończone w 1312, *Czyściec* – w 1313, *Raj* tuż przed śmiercią poety). Miała być ona przede wszystkim pomnikiem wystawionym Beatrice, godnym tej nieprzeciętnej kobiety. Po drugie, poeta chciał poprowadzić zbłąkaną ludzkość ku zbawieniu. Założeniem Dantego był czyn w służbie ludzkości – charakterystyka zła (za jego główne źródło uznawał chciwość symbolizowaną przez wilczycę) i nawoływanie do opamiętania. Jest wreszcie obrazem dążenia do poznania natury irracjonalnego świata, Boga przez miłość (wiąże się to z platońską ideą osiągnięcia dobra za pośrednictwem Erosa).

U źródeł poematu leży też fascynacja *Odyseją* Homera i *Eneidą* Wergiliusza. Na obraz zaświatów przedstawiony w *Boskiej Komедii* wpłynęło również odczytanie poety w pismach dotyczących świata nieziemskiego, zarówno chrześcijańskich (np. obrazy życia pośmiertnego zawarte w *Starym* i *Nowym Testamencie*, *DIALOG* św. Grzegorza, opisane wizje św. Pawła, Alberyka czy Andrała), jak i arabskich (tu zwłaszcza zbeletryzowane legendy o cudownej podróży proroka Mahometa w zaświaty).

Recepcja

Plastyczność i precyzyjny porządek wizji Dantego sprawiły, że wielu współczesnych poecie traktowało ją jak prawdę (komentarze powołujące się na *Boską Komedię* jak na relację z rzeczywistej podróży po zaświatach). „Obowiązujący” charakter Dantego obrazu *Piekieł* znajdował długo odzwierciedlenie zarówno w malarstwie, jak i licznych nawiązaniach literackich.

Jednak szczególnie rangę dzieła Dantego nadali romantycy, zarówno ceniący wysoko kulturę średniowiecza, jak i lubujący się w fantastycznych, niesamowitych wizjach. Dante był też dla nich symbolem niezależności wybitnej jednostki, która tworzy dzieło synkretyczne, wykraczające poza ramy konwencji.

Najwybitniejsi polscy romantycy nie tylko znali *Boską Komedię*, ale nawet tłumaczyli jej fragmenty (Adam Mickiewicz, Cyprian Kamil Norwid). Odniesienia do Dantego, poczynając od parafrazy tytułu, są prymarne w dramacie Zygmunta Krasińskiego *Nie-Boska Komedia*. Hrabia Henryk, bohater utworu, podobnie jak narrator poematu Dantego, wędruje wraz z przewodnikiem przez piekieł (obóz rewolucjonistów), w którym widzi „wszystkie stare zbrodnie świata”. Jednak jeśli poemat włoskiego poety jest utworem o miłości, to

Krasiński pokazuje następstwa braku tego uczucia w świecie. Z kolei *Raj* (zwłaszcza gra światła, kolorów) odnajdziemy w niektórych fragmentach *Przedświ-tu* tego samego autora.

Listę wybitnych polskich komentatorów Dantego otwiera XIX-wieczny badacz Julian Klaczko (m.in. analizuje on katolicyzm poety, porównuje postawę twórczą Dantego i Michała Anioła), a wśród kontynuatorów jego badań warto wymienić Edwarda Porębowicza (autor monografii o poecie, tłumacz jego dzieł) czy Juliusza Kleinera.

Kompozycja

Boska Komedia – poemat w 14 233 wierszach – składa się z trzech niemal równych części, będących odzwierciedleniem podziału zaświatów w wizji Dantego: *Piekła*, *Czyśćca* i *Raju*. Ponieważ w systemie kabalistycznym liczba trzy ma największą wartość, symbolizuje Trójcę Świętą, jej kombinacje stanowią o porządku dzieła. Każda z trzech części składa się z trzydziestu trzech pieśni (co po dodaniu pieśni wstępnej daje liczbę sto – także znaczącą w numerologii, bo będącą symbolem doskonałości). Ponadto Piekło składa się z dziewięciu kręgów (trzy razy trzy), Czyściec z dziewięciu pięter, Raj z dziewięciu nieb. Dziesięć i trzy to dwie liczby główne dzieła, które budują jego logiczny system, znaczący na różnych poziomach. Na przykład trójka jest też miarą zastosowanego w poemacie wiersza (tercyna), architektura Piekła odpowiada systematyce grzechów dokonanej przez Tomasza z Akwinu, a w pieśni wstępnej wydostaniu się narratora-bohatera z ciemnego lasu przeciwstawiają się trzy bestie, symbolizujące główne grzechy ludzkości.

Konwencja

Boska Komedia to rozbudowany poemat, którego treść zapisana jest w trzech konwencjach: opisu rzeczywistości, alegorii i wizji.

Do sfery rzeczywistości należy bohater – narrator *Boskiej Komedii* – żywy, konkretny człowiek, Dante i motywacja jego czynu (autentyczna miłość do ziemskiej kobiety, realne pragnienie walki ze złem).

Alegorie – dla przeciętnego czytelnika, zwłaszcza dzisiaj, zupełnie nieczytelne – pojawiają się tu w niemal każdej pieśni. Oto ciemny las, w którym znalazł się na wstępie poematu bohater, to alegoria zbłąkanej duszy, pozbawionej światła łaski Boga. Również zwierzęta, które zastępują mu drogę, mają znaczenie alegoryczne – pantera oznacza rozpustę, lew pychę i przemoc, a wilczyca pożądanie dóbr doczesnych. Innym przykładem alegorii są trzy oblicza Lucyfera, będące antytezą atrybutów Świętej Trójcy. Zamiast potęgi widzimy bezsilność, zamiast miłości – nienawiść, a zamiast mądrości głupotę.

Wizyjność poematu daje się zauważyć choćby w konstrukcji obrazów w stylu starotestamentowych prorocत्व (np. koncepcja trzech bestii inspirowana jest prawdopodobnie *Księgą Jeremiasza*). Buduje ją także motyw „senności jakiejś dużej”, pojawiający się już w pierwszej pieśni i stanowiący motyw przewodni poematu. Na przykład pieśń trzecią wieńczą słowa – „I padłem, jako pada człek senny”, a w incipicie pieśni czwartej czytamy: „Silny huk gromu wyrwał mi spod powiek / Senność kamienną, tak że się wzdrygnąłem / Niby gwałtownie przebudzony człowiek”.

Uzasadnienie tytułu *Komedia*, jaki Dante nadał swemu dziełu, znajdziemy w *Poetyce* Arystotelesa – według niego utwory komediowe to takie, w których zmiana losu przebiega od nieszczęścia ku szczęściu. Także stylistyka utworu, niespektująca zasady odpowiedniości (zwłaszcza w *Piekle* pojawia się zarówno groteska, jak i rubaszność) uzasadnia to miano.

Świat przedstawiony

Czas akcji

Opisana w *Boskiej Komедии* podróż w zaświaty zaczyna się w nocy z Wielkiego Czwartku na Wielki Piątek, z 7 na 8 kwietnia 1300 r. (w dacie tej pojawia się znowu liczba trzy i wielokrotność liczby dziesięć; także siódemka – symbolizująca między innymi siedem grzechów głównych – jest liczbą znaczącą), roku jubileuszowego uroczystie obchodzonego przez Kościół. Wędrówka przez Piekło trwa jeden dzień, tak że Dante dociera do Góry Czyścicowej w nocy z soboty na niedzielę Wielkiejnocy. Wędrówka przez Czyściec trwa nieco ponad trzy dni i trzy noce. W południe środy po Wielkiejnocy poeta przybywa do Raju. W czwartek po południu Dante wraz z przewodniczką docierają do dziewiątego nieba, a kiedy stają w Empireum, rozplywają się w beczasie i świetlistej bezprze-strzeni, czas bowiem i przestrzeń nie istnieją w bezpośredniej bliskości Boga.

Miejsce akcji

Piekło opisane w poemacie Dantego ma kształt olbrzymiego stożkowatego leja we wnętrzu ziemi, który powstał w wyniku upadku Lucyfera, po jego przegranej walce z Bogiem. Z kolei wyparta przez upadłego anioła ziemia stworzyła górę, w której mieści się Dantejski Czyściec. Natomiast Raj jest miejscem mniej konkretnym, świadczącym o jego metafizycznym charakterze. To rozrzucone po niebie (wzorowanym na systemie Ptolemeusza) przezrocyste sfery.

Piekło poprzedzone jest Przedpiekłem, oddzielnym od właściwego miejsca kaźni rzeką Acherontem (jedno z wielu nawiązań do starogreckich przedstawień krainy umarłych). Właściwe Piekło podzielone jest na górne, składające się z sześciu kręgów, i dolne, podzielone na trzy kręgi. Krąg siódmy dzieli

się ponadto na trzy rejony, a ósmy rozpada się dodatkowo na dziesięć czeluści połączonych mostami. Do miejsca wiecznego potępienia prowadzi brama, a jego grozę obrazują słowa: „Porzucicie wszelką nadzieję wy, którzy tu wchodziście”. W poszczególnych kręgach przygotowana jest każda – zależnie od ciężaru popełnionych grzechów: im niższy krąg (czyli im bliżej dna Piekła), tym sroższa kara, bo pokutują tu obwinieni o grzechy najcięższe.

I tak krąg pierwszy przeznaczony jest dla ludzi nieochrzczonych, którzy nie pozbyli się piętna grzechu pierworodnego – ich dusze nie doznają cierpienia, ale panuje tu atmosfera beznadziejności, związana z niemożnością opuszczenia zakłętego miejsca. Krąg drugi pomieszkują zmysłowi – smagani wiatrem, symbolizującym namiętność, którym ulegali. W kręgu trzecim spotykamy obzartuchów zanurzonych w błocie i katowanych deszczem. Chciwcy i rozrzutnicy – przedstawieni w kręgu czwartym – są w ustawicznym ruchu, toczą jakieś ciężary, o które co jakiś czas walczą między sobą, by znowu powrócić do monotonii biegu z obciążeniem. Z kolei w kręgu piątym Dante obserwuje niebezpiecznych gwałtowników, którzy kotłują się w krwawym bagnie. Krąg szósty – to miasto szatana, zamieszkane przez heretyków umieszczonych w płonących grobach. Kolejne kręgi to już Piekło dolne – tu pokutują najciężsi grzesznicy. W kręgu siódmym obserwujemy wraz z Dantem kolejne rodzaje gwałtowników – przeciwko sobie (samobójcy), przeciwko Bogu (błuzniercy) i przeciwko bliźnim (lichwiarze, tyrani, wodzowie wielkich armii). Pierwsi kryją się w gęszczu krzaków ścigani przez dzikie psy i harpie, drudzy leżą na gorącym piasku, nękani ogniem, który spada na nich z góry, a trzeci zanurzeni są w rzece wypełnionej gorącą krwią (centaury strzałami z łuku ranią wynurzających się z wrzątku). Krąg ósmy – to miejsce karni tych, którzy nadużyli zaufania innych. Stręczyciele i uwodziciele biegną tu do utraty tchu smagani batem przez diabły; pochlebcy zanurzeni są w cuchnącym kale; wróżbici chodzą tyłem z wykręconą głową, hipokryci uginają się pod ciężarem kapy z ołowiu, a złodzieje są kąsani przez węże, w które część z nich samych się zamienia. W ostatnim, dziewiątym kręgu – w zasięgu grozy Lucyfera – przebywają zdrajcy przyjaciół, ojczyzny, swoich dobroczyńców. W paszczach Disa drżą ze strachu najwięksi zdrajcy.

Po ciemnościach Piekła Dante z radością ogląda niebo – u wejścia do Czyśćca znajdującego się u stóp wynurzającej się na drugiej półkuli ziemskiej (brama piekielna znajduje się na półkuli pierwszej) z wody góry.

Rejony Czyśćca to tarasy i szczyt, czyli Raj Ziemi. Tarasy to ogrody, w których modlą się tłumy pokutujących dusz. Starają się one wyzwolić ze swoich grzechów. Stąd np. w pierwszym kręgu Czyśćca dusze pyszałków chodzą pochylone, uginając się pod ciężarem, a na skalnych ścianach oglądają płaskorzeźby przedstawiające przykłady pokory. W drugim kręgu dusze zazdrośników mają powieki zaszyte drutem i mówią o cnotach będących antytezą zazdrości – miłości, poświęceniu. Zwiedzając kolejne tarasy, Dante wcho-

dzi na górę do pięknego ogrodu, w którym płynie rzeka Lete, a przed jego oczami przesuwają się różne alegoryczne obrazy, np. symbole darów Ducha Świętego, drzewa wiadomości, Kościoła (czyli Gryf przywiązujący Wóz).

Nastrój Czyśćca, w którym czas płynie łagodnie, a dusze modlą się i cierpią spokojnie, jest przeciwieństwem gwałtownych scen i szalonej bieganiny Piekła. Strąceni do Piekła nie mają nadziei, natomiast duszom czyścicowym pomaga świadomość przyszłego wyzwolenia od męki i przejścia do sfery światła.

Jeśli bowiem Piekło to olbrzymia sala tortur, a Czyściec to jego złagodzona odmiana, Raj jest krainą rzeczywiście nie z tego świata. To miejsce z krainy dobrego snu, mistycznych wizji, w których wskazany tu motyw światła gra niepoślednią rolę. Pojawia się on w różnych konfiguracjach – już to jako igrające płomyki (sfera trzecia), już to jako ognisty krzyż (sfera piąta), już to jako świetlista girlanda wokół Matki Boskiej w sferze ósmej, już to mieni się barwami kryształów – w dziewiątej.

Fabula

Treścią *Komedii* jest podróż poety w zaświaty. Przejście przez Piekło i Czyściec stanowi jedyne wyjście z metaforycznego lasu grzechów. Poeta – bohater – oczyszczony z grzechów opuszcza Czyściec, a kontemplacja piękna Beatrice umożliwia mu poznanie Boga, czyli wzniesienie się na wyżyny poznania i miłości (metafora – wzlotu ku gwiazdom).

Bohaterowie

Stworzone przez siebie zaświaty zaludnia Dante postaciami, które znał osobiście lub z historii czy literatury. W Piekło pojawiają się więc zarówno jego wrogowie (np. spotkany wśród płonących grobów Farinata degli Uberti, przywódca florenckich gibelinów), jak i przyjaciele (np. Guido Cavalcanti). Wśród smaganych wiatrem rozpustników widzimy Kleopatę, Semiramidę, szeregi potępieńców gwałtowników pomnażają Aleksander Macedoński, Dionizjusz, tyran Syrakuz, a złoconą ołowianą kapę obłudników noszą np. Kajfasz i Annasz, kapłani żydowscy, którzy przyczynili się do śmierci Chrystusa. Wśród schizmatyków, podżegaczy do sporów, fałszerzy własnej osoby – w kręgu dziewiątym znajdujemy np. słynnego trubadura Bertranda de Borna czy proroka Mahometa.

Z postaciami legendarnymi i historycznymi mieszają się bohaterowie literaccy, jak choćby Tristan czy, umieszczony w ósmej czeluści wśród fałszywych doradców, Odyseusz. Tego ostatniego Dante umieścił w Piekło, mimo że szczególnie podziwiał Homerowego bohatera.

Odyseusz jest jednocześnie postacią mitologiczną, od których aż roi się w Piekło Dantego. Dusze zmarłych przewozi mityczny przewoźnik Charon, mityczny sędzia Minos wyznacza miejsce wiecznego pobytu potępionym duszom, pieczę nad kręgiem, w którym cierpią mordercy, samobójcy i bluźnier-

cy, sprawuje Minotaur. Także wśród potępieńców jest w Piekło wiele postaci z mitologii – np. już w pierwszym kręgu wiatr unosi Helenę i Parysa, a w jednej z czeluści kręgu ósmego cierpi jako uwodziciel kobiet Jazon.

Głównymi bohaterami *Boskiej Komедii* są przewodnicy Dantego po zaświatach – rzymski poeta Wergiliusz (pokazuje mu Piekło i większość tarasów Czyśćca aż do granicy Raju Ziemijskiego), ukochana Beatrycze (prowadzi go przez Raj Ziemijski i rajskie nieba) oraz św. Bernard, założyciel zakonu cystersów, który dochodzi wraz z poetą przed oblicze Boga.

Narracja

Pierwszoosobowym narratorem jest tu sam poeta – Dante. Jednak funkcję jakby narratorów posiłkowych pełnią jego przewodnicy, zwłaszcza Wergiliusz, który objaśnia budzące grozę obrazy, daje wskazówki, jak postępować. Natomiast Beatrycze i św. Bernard tłumaczą przede wszystkim znaczenie wizji, które otrzymuje poeta.

W części pierwszej poematu narrator często oddaje głos samemu przewodnikowi i postaciom – miejsce narracji zajmują tu dialogi i monologi.

Część druga charakteryzuje się epicką rozlewnością, a zamiast krótkich, ale treściwych dialogów wprowadził poeta dysputy na tematy filozoficzne i polityczne.

Z kolei część trzecia ma charakter liryczny – to hymn na cześć Beatrycze, Matki Boskiej i Boga, połączony z poetyckim traktatem filozoficznym.

Poemat Dantego napisany jest w narodowym języku włoskim i stanowi znakomity przykład praktycznego zastosowania zasad wskazanych przez uczonego poetę w traktacie językoznawczym, dotyczącym cech, jakimi winien odznaczać się „szlachetny literacki język włoski”.

Język ten jest również **językiem postaci**, choć bliższym jego potocznej odmianie. W kilku też wypadkach narrator wkłada w usta bohaterów ich rodzinną mowę, np. dialekt prowansalski (trubadur Arnaut Daniel), sardyński, boloński. Ton i atmosfera dialogów bezustannie toczonych w utworze są dostosowane do charakteru rozmawiających, przedmiotu wymiany zdań. Często wynikają także z sytuacji, w której rozmowa ma miejsce.

Szczególnie wysokim stylem – wzniosłym i przepoetyzowanym – napisany jest *Raj*. **Alegoria**, będąca głównym środkiem artystycznym poematu, jest tu podstawowym budulcem. Dante posługuje się nią w taki sposób, że mniej wnikliwy czytelnik może poprzestać na podziwianiu zewnętrznego piękna obrazów: sens alegoryczny ma wóz, którym Beatrycze przybywa do Raju Ziemijskiego. Jednocześnie czytający podziwia spektakl metamorfoz i na tym podziwieniu może poprzestać. Tak jak może rozumieć obraz z początku poematu jako alegorię grzechu lub jedynie poddać się wrażeniu ciemnego ponurego miejsca, z którego musi się wydostać bohater.

Żywość, obrazowość języka poetyckiego Dantego wynika z niesłychanego bogactwa figur stylistycznych – zwłaszcza **metafor, epitetów, peryfraz**. Ekspresyjność przedstawienia wynika z **zestawień kontrastowych** – np. czystego, wysublimowanego piękna Beatrice i ohydnej brzydoty Lucyfera, dna piekła i szczytów nieba.

Problematyka

Jest *Boska Komedia* przede wszystkim opowieścią o dążeniu do Boga. Aby osiągnąć ten cel, trzeba przejść przez symboliczne Piekło i Czyściec, czyli poznać grzech, karę, ale i pokutę, nadzieję na zbawienie. Jednocześnie – przez bardzo konkretne, zgodne ze średniowiecznymi wyobrażeniami o miejscu wiecznego potępienia zobrazowanie mąk piekielnych – jest poemat Dantego niezwykle sugestywnym napomnieniem skierowanym do grzesznej ludzkości.

Tytuł *Komedia*, jaki Dante nadał swemu dziełu, świadczy także o jego prześmiewczym, satyrycznym charakterze. Jest więc utwór Dantego, jakby przy okazji, jego osobistym rozrachunkiem ze światem. To także rodzaj pamfletu politycznego, w którym poeta, kierując się głównie emocjami, umieszcza swoich przeciwników politycznych w miejscach piekielnej kaźni i zadaje im wymyślne przykrości. Wytyka rządzącym grzechy bezpardonowo. Nie oszczędza nawet papieży, z których trzech umieszcza w czeluści przeznaczony dla świętokupców.

Jednak przede wszystkim jest *Boska Komedia* historią człowieka widzianą przez jego umysł i serce. Zwłaszcza serce, bo jest to **poemat o miłości**, największej sile wszechświata, wyzwalającej człowieka z grzechów i prowadzącej do realizacji ideałów moralnych, intelektualnych, estetycznych, symbolizowanych przez Boga. „Dalej fantazja moja nie nadąży. / A już wtórzyła pragnieniu i woli / Jak koło, które w parze z kołem krąży, / Miłość, co wprawia w ruch słońce i gwiazdy” – tak brzmią ostatnie słowa Dantejskiego poematu.

(Oprac. A.B.)